

Keminmaan Valmarinniemen kaksi keskiaikaista Kristus-sormusta

Johdanto

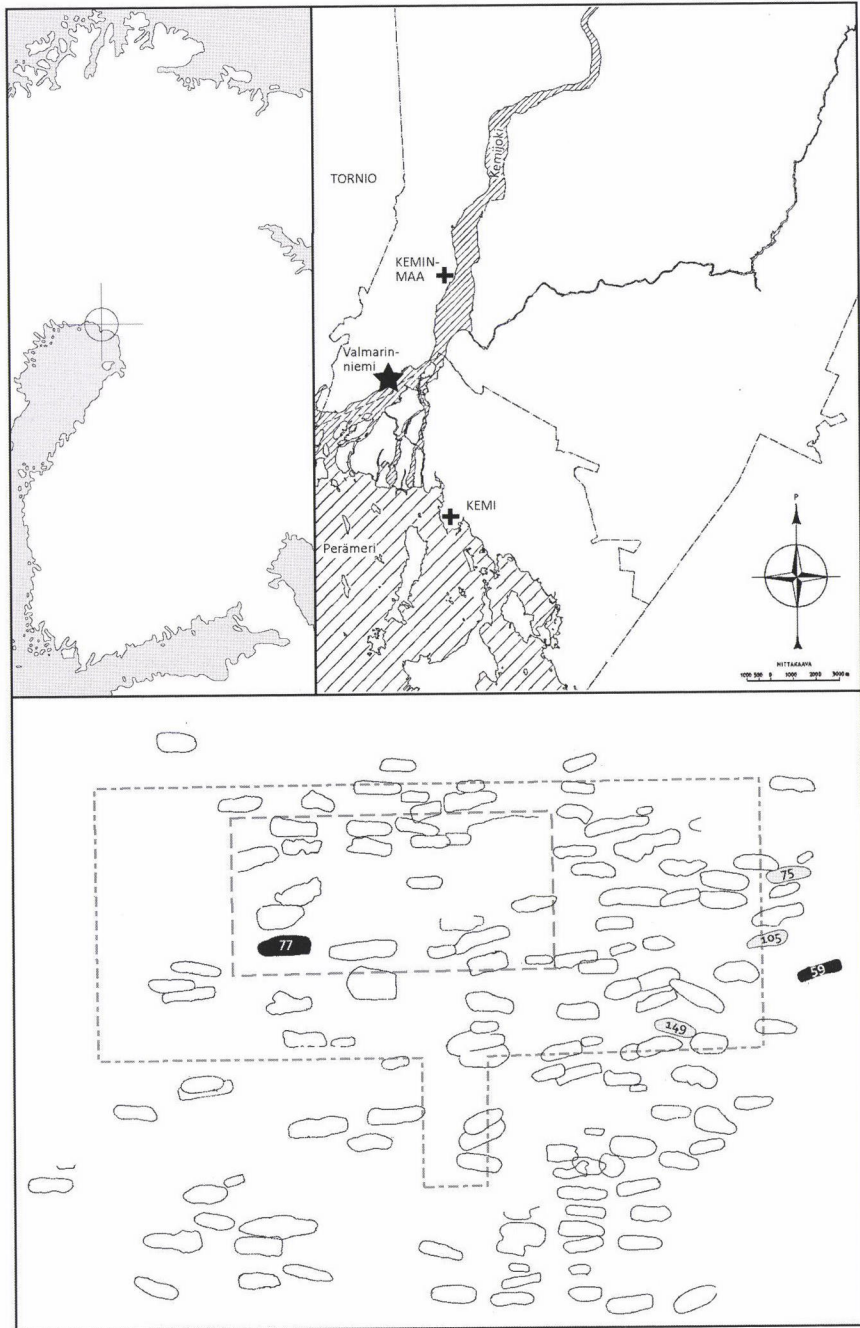
Suomen keskiajan tutkimuksessa on viime vuosina systemaattisesti tartuttu vanhoihin, jo tunnettuihin lähteisiin analysoimalla niitä uusien menetelmin ja tulkitsemalla uusista näkökulmista. Tartunta on tavoittanut arkeologiankin.¹ Menneinä vuosikymmeninä Oulun yliopiston laajoissa kenttätutkimuksissa saatu arkeologinen aineisto tarjoaa mahdollisuuksia niin perustutkimukseen kuin uudelleentulkintoihinkin. Keskiaikaisista kohteista runsain sekä aineistonsa että siihen liittyvien ongelmien puolesta on Kemijokisuussa sijaitseva Keminmaan Valmarinniemi (Kuva 1), keskiaikaisen Kemin kirkonpaikka ja kirkkomaa. Sitä tutkittiin arkeologian lehtori Pentti Koivusen johdolla vuonna 1981. Kaivausten aikana havaittiin 151 ruumishautakuviota, joista kaikkiaan 88 tutkittiin.² Kaivauksista ei ole laadittu raporttia, mutta esinelöydöt ja näytteet niitä koskevina luetteloinen sekä monipuolinen ja erittäin runsas kaivausdokumentaatio – kuvat, kartat ja muistiinpanot – on talletettu Oulun yliopiston arkeologian laboratorioon. Vaikka perusteellinen tutkimus on odotuttanut jo kolme vuosikymmentä, syytä ei enää ole K.I. Cajanusen täyteen pessimismiin: ”– – temppeli on ja pysyy muinaisuuden peitossa – –”.³ Kaivausraportin puuttuessa kaiken löytöaineiston fyysisten kontekstien selvittäminen on kuitenkin varsin työlästä, ja osittain juuri siitä syystä tätä aineistoa on toistaiseksi hyödynnetty satunnaisesti. Satunnaisesti, tietyn löytöaineiston kiinnostavuuden inspiroimaksi, voi tässäkin käsillä olevan artikkelin mieltää, joskin se mahdollisesti indikoi tulevaa Valmarinniemen kohdistuvaa laajempaa tutkimusintressiä.⁴

1 Uotila 2009, 312.

2 Koivunen 1982, 49; 1997, 44.

3 Cajanus 1927, 9–10.

4 Ks. esim. Taavitsainen et al. 2009, 203.

Kuva 1. Valmarinniemen keskiaikaisen kirkonpaikan ja kirkkomaan sijainti sekä sen arkeologisissa kaivaustutkimuksissa tavatut ruumishautakuviot ja kahden kirkkorakennuksen oletetut sijainnit Jylkän mukaan. Kristus-kantasormuksen sisältäneet haudat esitetty mustina, muut tekstissä mainitut haudat rasteroitu ja numeroitu. Oulun yliopiston arkeologian laboratorion kartta-arkistossa säilytettävästä ja Irene Ryyppön puhtaaksi piirtämästä aineistosta muokannut Janne Ikäheimo.

Artikkelin aiheena on kaksi Valmarinniemieltä löydettyä kristuskasvoaiheista – facies Christi – kullattua hopeasormusta,⁵ joiden olemusta ja asemaa osana Suomen keskiaikaista kulta- ja hopeaesineistöä on tutkimuksissaan aiemmin sivunnut dosentti Visa Immonen.⁶ Tarkoituksemme on sekä tarkentaa Immosen havaintoja esinetutkimuksen keinoin että kontekstualisoida sormuslöydöt. Vaikka partikulaariset, Kemin keskiaikaiseen yhteisöön liittyvät tekijät antavat artikkelille mikrohistoriallisen leiman, osa tutkimuskysymyksistä siirtää tarkasteluhorisonttia paikallistasoa kauemmaksi.

Valmarinniemen sormukset ovat ensiksikin maamme ainoat keskiaikaisen kirkkomaan haudoista in situ löydetyt Kristus-kantasormukset. Siten ne ovat tyyppinsä kahdeksasta⁷ Suomesta löydetystä sormuksesta ainoat, joiden arkeologinen konteksti on tarkkaan tunnettu ja dokumentoitu,⁸ ja joiden lähdearvo on siksi näitä muita huomattavampi, ylipäättään kristillisiin ruumishautauksiin ja niiden arkeologiseen tutkimiseen liittyvistä ongelmista huolimatta.⁹ Tunnettu löytöyhteys – toinen sormus haudasta 59, toinen haudasta 77 – antaa jatkossa, kaivausten koko materiaalin analysoinnin yhteydessä mahdollisuudet ajoittaa sormukset muutoinkin kuin typologisesti, muun muassa hautojen stratigrafian, sijainnin ja luuaineksen radiohiiliajoitusten perusteella.

Sormuksien avulla voidaan tarkastella myös niiden käyttäjiä eri näkökulmista; Valmarinniemiellä vain muutamalla vainajalla oli mitään identiteetikategoriaa valaisevaa henkilökohtaista esineistöä mukanaan. Kristus-kantasormusten käyttäjiä on aiemmin suomalaisessa tutkimuksessa tulkittu papeiksi¹⁰ tai muiksi uskonnollisiksi toimijoiksi, varauksellisesti muun muassa birgittalaisnunniksi.¹¹ Valmarinniemiellä sormukset olivat löydettyäessä vainajan kämmenen alueella, ja onkin syytä otaksua, että sormukset on haudattu nimenomaan omistajansa tai ainakin viimeisen käyttäjänsä mukana. Sormuksilla fyysisinä objekteina ja samalla sosiaalisina toimijoina on itsessäänkin potentiaalia tulkintaan paitsi niiden käyttäjistä myös kauas pohjoiseen yltäneestä keskiajan spritualiteetista ja muusta kulttuurivaikutteiden välittymisestä Keski-Euroopasta. Vaikka sormuksilla ja niiden kanssa haudatuilla vainajilla on runsaasti yhteisiä ominaisuuksia, erojakin on sekä sormusten muotokielessä ja valmistustavassa, vainajien fyysisissä oimi-

5 Keminmaan Valmarinniemen hautalöydöt n:o 73 ja 74, jotka tullaan luetteloimaan muiden Valmarinniemen löytöjen tavoin päänumerolle KM39304 (diar. 25.2.2013).

6 Immonen 2004, 2005a, 2005b, 2009a, 2009b.

7 Mahdollisesti metallinilmainsinharrastaja on löytänyt yhdeksän. Ks. nimimerkki Taurus 13.8.2012. <http://aarremaanalla.com>; lisäksi Espoosta on löydetty Kristus-sormuksen kantaosa.

8 Immonen 2009a, 278.

9 Esim. Hiekkänen 2007, 14–15.

10 Koivunen 1997, 46.

11 Immonen 2005a, 92–93.

Kuva 2. Haudasta 59 löydetty Kristus-kantasormus. Kuva: Janne Ikäheimo.

naisuuksissa että ennen kaikkea hautojen sijainnissa tutkitun kirkkomaan lähes vastakkaisilla reunoilla. Tutkimuksemme kohteena on siis kaksi sormusta ja kaksi ihmistä, joiden avulla avautunee henkilöhistoriaa laajempia näkökulmia Valmarinniemen kirkkomaahan.

Sormukset

Sormusten materiaalisten ominaisuuksien analysointiin käytettiin materiaalianalyysin ohella esinekuvausta. Esinekuvausten laatimiseksi molemmat sormukset 3D-mallinnettiin Oulun yliopiston arkeologian laboratorion Breuckmann SmartScan -esineskannerilla käyttäen M-125-linssejä, joilla päästään optimiolosuhteissa 40 mikronin (0,04 millimetrin) mittaustarkkuuteen. Kaikki mittaukset sekä esineiden muotoja ja leikkauksia koskevat havainnot suoritettiin näistä mallinnoksista hyödyntäen laitevalmistajan OPTOCAT 2011 -sovellusohjelmaa.

Hauta 59, löytö 74 (Kuva 2).¹² Sormus on valmistettu liittämällä kantaosa kehärenkaaseen ja kärsivän Kristuksen kasvot ristiglorian eli -nimbuksen päällä erillisenä metallilevynä kantaosaan. Kantaosa on matala lieriö: 3 millimetriä korkea ja halkaisijaltaan keskimäärin 11,5 millimetriä. Kannan avoimilla sivuilla on yksinkertainen geometrinen uurroskoristelu. Kantaosaan istutettu Kristus-aihe on siis erillinen uurroskoristeltu hopeakiekkö, missä hahmon piirteet muodostuvat viiltomaisista urista, joiden maksimisyvyys on 0,2 millimetriä.

¹² Ks. myös Immonen 2009a, 133 nro 20.

Kuva 3. Haudasta 77 löydetty Kristus-kantasormus. Kuva: Janne Ikäheimo.

Kiekkoa pitäneen paikallaan sisään taivutetun kantakehyksen lisäksi liima-aine, jonka laatua ja määrää ei ole mahdollista selvittää esineeseen kajoamatta. Kehystä ei ole onnistuttu taivuttamaan hopeakiekkon päälle tasaisesti, sillä sen leveys vaihtelee 0,7–1 millimetriin. Kehyksen korkeimman kohdan ja koristekiekkon pinnan korkeusero on noin 1,2 millimetriä. Kantaosaa artikuloi kehän kiinnittymiskohtien molemmin puolin neljä muodoltaan pyöreää koristepisaraa, joiden halkaisija on keskimäärin 2,5 millimetriä. Painoa sormuksella on 6,6 grammaa.

Sormuksen kehäosa on hieman litistynyt: sisämitta pystysuunnassa kohditi kantaa on 18,8 millimetriä, poikittain leveyttä on 20,3 millimetriä. Kehä on tasaleveä (4,3–4,4 millimetriä) ja -paksu (1,7–1,8 millimetriä). Poikkeikkaukseltaan sormuksen kehä on tasasivuinen puolisuunnikas pyöristetyin kulmin. Kehän ulkopinnalla kannan molemmin puolin on vaatimaton geometrinen koristelu.

Hauta 77, löytö 73 (Kuva 3).¹³ Tämä sormus on todennäköisesti valmistettu valamalla, koska siinä kantaosa kärsivän Kristuksen kasvoja ristiniimbuksen päällä esittävine kuva-aiheineen liittyy kiinteästi ja saumattomasti sormuksen kehään. Kantaosan halkaisija on noin 9,5 millimetriä ja sen keskustaan sijoittuva Kristuksen pään kuva on puolestaan 7,1 millimetriä korkea ja 5,5 millimetriä leveä. Kuva-aiheen korkokuvalla on korkeutta vain millimetri korkeimman kohdan sijaitessa kasvojen alueella ja matalimpien sädekehää artikuloivissa syvennyksissä. Kuva-aihetta kiertävän reunakehän leveys on 0,6 millimetriä, ja sivulta tarkasteltuna Kristus-hahmon kasvot nousevat hieman sitä korkeammalle. Kantaosan korkeus on keskimäärin 2,2 millimetriä. Sen molemmin puolin sormuksen kehää jäsentää kaksi poikkiuraa, joiden leveys on noin 0,5 millimetriä ja etäisyys toisistaan 1,5 millimetriä. Painoa sormuksella on 5,8 grammaa.

13 Ks. myös Immonen 2009b, 133 nro 19.

Taulukko 1. Valmarinniemen Kristus-kantasormusten alkuaineanalyysin tulokset¹⁾

Löytö		Ag	Cu	Au	Pb	Hg ²⁾	Pt	Fe	Se	Cd
L.73	kanta	55,4	2,12	24,13	0,16	16,6	0,24	0,1	0,21	–
	kehä oikea	91	4,65	2,1	0,99	0,46	–	0,11	–	–
	keski	92,13	4,36	1,75	0,94	–	–	0,11	–	–
	vasen	91,03	4,55	2,14	0,95	0,52	–	0,11	–	–
L.74	kanta	95,53	1,18	0,44	0,68	0,87	–	0,17	–	0,43
	kehä oikea	85,97	3,75	4,75	1,36	3,44	–	0,04	–	–
	keski	92,1	3,66	1,19	1,42	–	–	0,07	–	0,85
	vasen	88,53	3,56	3,54	1,25	2,38	–	0,06	–	–

1) Mittaustuloksista on poistettu sellaiset alkuaineet (Zn, Ru), jotka eivät ylittäneet yhdessäkään analyysissä 0,1 %:n pitoisuutta ja ovat näin ollen merkityksettömiä, sekä alkuaineet (Rh, Pd), joita koskevat havainnot johtuvat analyysimenetelmästä.

2) Elohopea ei kuulunut mittauksissa käytettyyn metallikalibrointiin, joten sen esiintyminen varmistettiin tutkimalla ao. röntgenspekttriä. Ks. myös alaviite 15.

Sormuksen kehäosa on tässäkin tapauksessa hieman litistynyt, sillä sen sisämitta pystysuunnassa on 18,3 millimetriä leveyden yltäessä peräti 20,4 millimetriin.¹⁴ Sormuksen kehän leveys on 5,1–5,6 millimetriä ja paksuus noin 1,5–1,8 millimetriä. Kehä paksunee tasaisesti sen keskustasta molemmilta puolin kohti kantaa. Poikkileikkaukseltaan kehä on tasainen sisäpinnaltaan ja kaartuu pehmeästi matalankuperaksi ulkopinnaksi.

Sormusten valmistusmateriaali tutkittiin Oulun yliopiston arkeologian laboratoriossa kannettavalla Bruker IV-SD röntgenfluoresenssianalyysaattorilla (pXRF) käyttäen kalibrointina laitevalmistajan yleistä metallikalibrointia ja mittausaikana 60 sekuntiin vakioitua mittausaikaa. Mittaukset, kaksitoista kummastakin sormuksesta, suoritettiin esineen ulkopinnalta neljästä kohdasta: sormuksen kannasta sekä sen kehän päistä läheltä kantaa ja yksi ulkokehän keskeltä. Jokainen kohta mitattiin siis kolmesti, ja tulokset on ilmoitettu kunkin mittauspisteen keskiarvona taulukossa tämän sivun yläosassa.

Mittaustulokset todensivat aiemman tulkinnan: molemmat esineet ovat kullattuja hopeasormuksia. Epäsäännöllisesti esineen pinnalla säilynyt kultaus selittää hopeapitoisuuden vaihtelun analyysipisteittäin. Löydön 73 (hauta 77) hopea- ja kuparipitoisuudet ovat hieman verrokkiaan korkeampia ja vastaavasti taas lyijypitoisuus on hieman löytöä 74 (hauta 59) matalampi. Nämä sormuksen kehältä tehdyt havainnot eivät kuitenkaan ole millään tapaa merkitseviä esineen valmistus- tai käyttöominaisuuksien kannalta. Saman voi todeta myös yksittäisestä seleenihavainnosta löydön 73 ja parista kadmiumhavainnosta löydön 74 kohdalla.

¹⁴ Vrt. Immonen 2009b, 133.

Sen sijaan merkillepantava ja merkittävä seikka analyysituloksissa on elohopean¹⁵ huomattava pitoisuus niissä kohdissa, missä esineen kultaus on säilynyt paremmin – erityisesti tämä koskee löydön 73 kantaosaa. Kullan ja elohopean positiivinen korrelaatio osoittaa sormusten pintakäsittelyn tapahtuneen polttokultauksena, missä esineen pintaa peittävästä kulta-elohopea-amalgaamista höyrystyy valtaosa elohopeasta sitä kuumennettaessa,¹⁶ mutta alkuainetta jää vielä jäljelle siinä määrin, että pintakäsittelymenetelmä on sen perusteella todennettavissa.

Sormusten kantaosat poikkeavat koostumukseltaan toisistaan kaikkein eniten, sillä siinä missä kokonaisena valetun kantasormuksen 73 pinta on vahvan kultauksen peitossa, on sormukseen 74 istutettu Kristusken kasvoja esittävä pieni metallikiekkokäytännössä puhdasta hopeaa. Havainto on päinvastainen verrattuna siihen, mitä Visa Immonen on kiekkojen metallipitoisuudesta Hans Hildebrandia mukaillen todennut: ”Usein Kristusormuksen kuvakiekkon kultapitoisuus oli korkeampi kuin sormuksen muiden osien. Näin on ehkä haluttu osoittaa kunnioitusta Kristusta kohtaan.”¹⁷ Mikroskooppisessa tarkastelussa kultaa ei hopeakiekkon pinnan uurroksista hahmottanut lainkaan, joten objekti on hyvin epätodennäköisesti ollut kullattu ja siten havainto on todellinen eikä esimerkiksi Valmarinniemen maaperässä vaikuttavien post-depositionaalisten tekijöiden tuottama.

Sormushautojen vainajien fyysiset piirteet

Vainajien, täsmällisemmin ilmaistuna vain säilyneen luumateriaalin, määrittelyssä on otettava huomioon se, että heidän kategorisoimisensa persoonina jää vain muutamien piirteiden varaan. Heidän elämäntavoistaan, kuolinsyistään tai ulkonäöllisestä tunnistettavuudestaan lähes maastuneen tai mineralisoituneen luuaineksen perusteella voidaan tietää varsin vähän, etenkin kun luumateriaalia ajoittavat ja kemiallisia ominaisuuksia paljastavat analyysit ovat vielä tekemättä. He ovat vain osteologisesti sukupuolitetuista, ikämääriteltyjä ja mitattuja. Nämäkin tiedot kuitenkin lisäävät mahdollisuutta tutustua keskiaikaisiin kemiläisiin – tai ainakin sinne haudattuihin.

15 Alkuperäisen analyysituloksen prosenttijakauma ei listannut lainkaan elohopeaa, vaan osoitti näytteen sisältävän reniumia (Re). Tämä todettiin kalibrointiohjelmasta johtuvaksi mittausvirheeksi tarkastelemalla mittauksen röntgenspekttriä. Jos reniumin esiintymä olisi todellinen, se kertoisi rikastusprosessista. Kultamalmien yhteydessä esiintyy 0,2–1,8 % pitoisuuksina reniumia sisältävää molybdeenihohdetta, ja mikäli mineralisaatio on rapautunut ja rikastettu painovoimaerotuksella, renium voisi teoriassa rikastua lopputuotteeseen analyysin osoittamalla tavalla. Kaivosgeologi Aleks Salo, Endomines Oy. Kirjallinen kommentti 19.12.2012. Kopio kirjoittajien hallussa.

16 Ks. myös Immonen 2006, 13–14.

17 Immonen 2005b, 19.

Kuva 4. Haudan 59 vainaja, jonka oikeassa, rinnalle taivutetussa kädessä näkyy Kristus-kantasormus. Oulun yliopiston arkeologian laboratorion dia nro 7984. Mittakaava n. 1:15. Kuva: Karl Sandman.

Sormuksen 74 sisältänyt, muuten täysin löydötön ja arkuton, orientaatioltaan lähes koillis-lounaissauntainen hauta 59 (Kuva 4) tavattiin aivan vuoden 1981 kaivausalueen itäreunalta, jota tämänhetkisen tiedon perusteella voidaan pitää myös kirkkomaan itäisimpänä osana. Kentällä suoritettut mittaukset antavat vainajan luustosta seuraavat tiedot: oikea femur noin 40 cm, oikea humerus noin 34 cm, ilium noin 28 cm ja kokonaispituus kentällä noin 151 cm.¹⁸ Vainajasta otettiin talteen näytteenä kymmenen hammasta ja hammaskiilteen paloja, kalloa, oikean reisiluun alaosa sekä oikean polven vierestä irtonainen luupala. Dokumentaation mukaan sormus löydettiin vainajan oikeasta kädestä ja vainajan asianomainen sormi oli vielä löydettyessä paikallaan. Sormuksen ja sormen välissä ei havaittu jälkiä hansikkaasta. Kaivausmuistiinpanon mukaan sormuskäsi oli taivutettu rinnalle, hautaa kuvaavan piirroksen ja sitä esittävän dian mukaan lantion tienoille; vasen käsi oli joka tapauksessa suorana sivulla. Kaivauskuvista¹⁹ sormuskäden rakennetta ei pysty havaitsemaan niin selvästi, että sormuksen tarkka sijainti sormien suhteen olisi pääteltävissä.

Sormus 73 löydettiin puolestaan itä-länsisuuntaisesta arkuttomasta haudasta 77 (Kuva 5), joka sijaitsi kaivausalueen länsiosassa. Kentällä suoritettut mittaukset antavat vainajan luustosta seuraavat tiedot: oikea femur noin 33 cm,²⁰ oikea humerus noin 33 cm, ilium noin 31 cm ja kokonaispituus kentällä noin 150 cm. Haudan vainajasta otettiin näytteenä talteen kaksi hammasta, kallon osia, oikeaa sääriluuta, polvi ja reisiluun sekä sormuslöydön yhteydessä sormiluun paloja. Dokumentaation mukaan sormus 73 tavattiin vainajan vasemmasta kädestä, jossa se ”vaikutti” olevan vielä sormessa kiin-

18 Kaivauksilla ei ollut osteologista koulutusta saanutta arkeologia, ja siksi kentällä määritettyjä mittoja, erityisesti vainajan kokonaispituutta on pidettävä epävarmoina.

19 Diakuvat 7975–7998 Oulun yliopiston arkeologian laboratoriossa.

20 Kenttäpiirroksen mukaan mitta ulottuu vain reisiluun kaulaan.

Kuva 5. Haudan 77 vainaja, jonka vasemmassa, vyötärölle taivutetussa kädessä näkyy Kristus-kantasormus. Oulun yliopiston arkeologian laboratorion dia nro 7706. Mittakaava n. 1:15. Kuva: Karl Sandman.

ni, eikä mahdollisesta hansikkaasta ollut merkkejä. Hautadokumentaation ja -piirroksen mukaan vainajan kädet oli taivutettu ristikkäin vyötärölle, oikea käsi vasemman yli. Kaivauskuvien²¹ perusteella sormus näyttäisi sijaitsevan lähellä pikkusormen puoleista kämmenen ulkosyrjää, mahdollisesti nimettömässä sormessa.

Haudasta 77 otettiin löytönä talteen kantasormuksen ohella brakteatti (hautalöytö nro 48), joka arvion mukaan sijaitsi luurangon tasolla, sen oikealla puolella; itse löytö tehtiin seulottaessa, eikä sen konteksti ole niin ollen aivan varma. Raha on Valmarinniemen rahalöydöt tutkineen Kirsi Jylkän mukaan huonokuntoinen ja siksi ajoittamaton penninki.²² Lisäksi ylempää maakerroksesta haudan 77 kohdalta tehtiin kaksi rahalöytöä, jotka kaivausmuistiinpanojen mukaan ja löytökorkeutensa perusteella eivät kuitenkaan liity hautaan.

Sekä kaivausdokumentaation että talteen otettujen luu- ja hammasnäytteiden perusteella sormushautojen vainajille voidaan pyrkiä rekonstruoimaan fyysisiä ominaispiirteitä, kuten ikää, sukupuolta ja kokoa. Iin Haminan keskiaikaisen ja uuden ajan alun hautausmaan vainajiin sovelletun laskentakaavan²³ mukaan hautaan 59 lasketun yksilön pituus olisi miehenä reisiluun perusteella 152,22 cm ja olkaluun perusteella 171,23 cm. Naisena hänen pituutensa olisi reisiluun perusteella 151,92 cm ja olkaluun perusteella 167,36 cm. Reisiluun perusteella lasketut pituusarviot vastaavat varsin tarkasti kenttäolosuhteissa tehtyä pituusmäärittystä (151 cm), siinä missä molemmat olkaluuhun perustuvat pituusennallistukset tekevät vainajasta reilusti pidemmän. Kaivauksilla lähes suoraan haudan yläpuolelta mittaasteikon kanssa otetuista diakuvista vainajan kokonaispituuden voi kuitenkin

21 Diakuvat 7701–7713 Oulun yliopiston arkeologian laboratoriossa.

22 Jylkkä 2004, 36.

23 Kortelainen et al. 2011, 133.

kin laskea kaivauksilla tehtyjä mittauksia luotettavammin. Kuvien perusteella olkaluuhun perustuvat mitat ovat oikeansuuntaisia: vainaja on ollut kuollessaan noin 165–171 cm pitkä. Sukupuolta määrittäviä piirteitä ei ole talteen otetuissa näytteissä. Varrelan laatimaa,²⁴ hampaiden kulumiseen perustuvaa iänmäärityskaaviota käyttäen vainaja vaikuttaa nuorena, korkeintaan 25-vuotiaana kuolleelta. Kahdessa poskihampaassa on havaittavissa alkavaa purupintojen reikiintymistä, muuten hampaiston terveydentila on hyvä. Purupintojen epätasainen, paikoitellen kuoppainen kuluminen selitynee ruuan sisältämällä epäpuhtauksilla, esimerkiksi jauhinkivien muruilla leipäviljan joukossa. Yläleuan vasemman puolen ensimmäinen etuhampas on huomattavasti kuluneempi kuin muu hampaisto. Etuhampaan voimakas kuluminen viittaisi lähinnä hampaan käyttämiseen johonkin toistuvaan sitä kuluttavaan tehtävään.

Soveltaen samoja laskentakaavoja haudan 77 vainajan pituus olisi miehenä olkaluun perusteella 167,69 cm, naisena 164,08 cm. Koska reisiluun koko pituutta ei dokumentaatiokaavakkeen piirroskuvan mukaan mitattu, reisiluuta on hyödyntä ottaa huomioon kokonaispituusarviossa. Kaivauskuvien perusteella kenttädokumentaation mainitsema vainajan pituus, 150 cm, on aivan liian lyhyt. Kun puuttuvien jalkaterien kokonaispituutta lisäävä osuus otetaan huomioon, vainaja on ollut peräti noin 177–178 cm pitkä, eli kymmenkunta senttimetriä olkaluuhunkin perustuvaa mittaa pidempi. Vainajan kallon jäänteistä on tunnistettavissa takaraivoluun ja ohimoluun kappaleet sekä alaleuan oikea puoli. Kallon ohuet luut ja pari säilynyttä, vain niukasti kulunutta hammasta viittaisivat nuoreen, ehkä noin 20-vuotiaaseen, tuskin ainakaan 25-vuotista vanhempaan ihmiseen. Vainajan sukupuolen määrittelyssä auttavat kallon luiden sukupuolidiagnostiset piirteet,²⁵ joita tältä yksilöltä on kuitenkin säilynyt vain muutama: takaraivoluun niskakyhmy, ohimoluun kartiolisäke ja alaleuan leukakulma. Alaleuan leukakulman perusteella vainaja määrittyisi naiseksi, niskakyhmy ja kartiolisäkkeen muodot puolestaan eivät ole aivan yhtä selkeästi feminiinisiä, vaan voisivat kuulua myös hentorakenteiselle miehelle. Mahdollisesti vielä kasvuvaiheen lopussa kuolleen vainajan sukupuolipiirteiden todistusvoimaa kyseenalaistaa nimenomaan nuori ikä. Polvitaivelihaksen (*musculus popliteus*) kiinnittymiskohta oikean säären yläosassa on havaittavissa melko selkeästi, ja heikkoja lihasten kiinnittymiskohtien jälkiä on nähtävissä myös oikeassa reisiluussa. Alaraajojen lihaksistoa lienee siis rasitettu nuoreen ikään nähden ainakin kohtuullisesti.

Kentällä tehdyt mittaukset sekä kokonaispituudesta että raajaluista antavat siis erittäin ristiriitaisen ja sitä kautta epäluotettavan pituusarvion kummastakin vainajasta. Myös osteologisen näyteaineiston perusteella heidän

24 Varrela 1996, passim.

25 Bass 1995, passim.

fyysiset piirteensä jäävät epäselviksi. Kuitenkin edellä esitettyjen päätelmien perusteella haudan 59 vainaja on ollut pituudeltaan aikansa keskimääräisen miehen mitan rajoissa, haudan 77 vainaja puolestaan keskimääräistä huomattavasti pidempi. Naismoitoissa he olisivat olleet poikkeuksellisen kookkaita.²⁶ Molemmat ovat kuolleet nuorina aikuisina. Jos koko- ja suku-puoliarvioiden lähtökohdaksi otetaan sormuskehien pienin, litistynyt sisämitta 18,3–18,8 millimetriä, sormukset ovat voineet olla pikemminkin melko kevytrakenteisten miesten kuin naisten sormessa, etenkin kun sormuksia mitä ilmeisimmin ei ollut pujotettu hansikkaan päälle tai peukaloon.

Sormusten ja sormushautojen ajoitus

Visa Immosen²⁷ mukaan kärsivän Kristuksen kasvokuvalla varustettuja sormuksia kutsutaan Veronika-sormuksiksi niiden keskiajalla hyvin tunnetun pyhänjäännöksen, pyhän Veronikan hikiliinan kärsivän Kristuksen kasvoksen kuva-aiheen mukaan. Tähän aihepiiriin liittyviä kannallisia jalometallisormuksia on Suomesta vain kahdeksan, mutta Skandinaviasta ja Keski-Euroopasta niitä on löydetty useita eri konteksteista, pääosin kuitenkin arkeologisesti ajoittamattomista yhteyksistä. Sormusten ajoitukset ovatkin siksi perustuneet lähinnä typologisiin analyyseihin.

Immonen ajoittaa vertailumateriaalinsa perusteella Valmarinniemen sormukset siten, että haudan 77 sormus (löytö 73) on näistä kahdesta mahdollisesti vanhempi ja peräisin 1300-luvun lopulta tai 1400-luvun alusta. Haudan 59 sormuksen (löytö 74) ajoitus ei juuri poikkea edellisestä, joskin Immosen mukaan se on valmistettu todennäköisimmin hieman myöhemmin, 1400-luvun alussa. Immonen viittaa vertailuaineistonaan Frize Lindahlin julkaisemaan Tanskan Kansallismuseon sormuskokoelmaan.²⁸ Tanskalaiset sormukset eivät kuitenkaan ole keskenään täysin samanlaisia, eivätkä mitkään niistä aivan täsmällisiä vastineita kemiläisille löydöille kuva-aiheen yksityiskohtien, kehän leveyden ja sormuksen painon suhteen.²⁹ Valmarinniemen sormuksia ei ainakaan ole valettu samalla muotilla tai kai-verrettu kopioiksi nykyisin tunnettujen sormusten kanssa. Typologia-ajoitusten perusteella kemiläissormuksilla voi olla puolen vuosisadan ikäero, mutta ne voivat aivan yhtä hyvin olla samanaikaisiakin.

Sormushautojen ajoittaminen löytöyhteyksien perusteella, siis sormustypologiaa täsmällisemmin, on toistaiseksi ennenaikaista, koska Valmarin-

26 Kortelainen et al. 2011, 130–131.

27 Immonen 2009a, 277–281; 2009b, 133–134; ks. myös Lindahl 2003, 31–32.

28 Lindahl 2003.

29 Lindahl 2003, 115 nro 159, 118 nrot 170–171; haudan 59 sormukselle 74 Immosen mainitsemia vastineita parempia ovat Lindahlin katalogin sormukset 172 ja 173, Lindahl 2003, 118.

niemen kaivauksilla tavattuja rakenne- ja rakennusjäännöksiä ei ole vielä analysoitu siinä laajuudessa kuin talletettu dokumentaatio antaisi mahdollisuuksia. Paikka sinänsä antaa summittaisia ajallisia rajoja löydöille. Historiallisten lähteiden ja arkeologisten kaivausten perusteella on päätelty, että Valmarinniemen sijainti keskiajalla kaksi puukirkkoa. Niistä ensimmäinen rakennettiin 1300-luvun alussa, mahdollisesti vasta 1320-luvulla. Tämä kirkko kuitenkin paloi tai poltettiin, ja sen korvasi vuonna 1431 valmistunut puukirkko, jonka myöhemmin muistiinmerkityn tiedon perusteella venäläiset puolestaan polttivat vuonna 1517. Sitten kirkon paikka siirrettiin noin 2,5 kilometriä ylävirtaan, missä yhä edelleenkin kohoaa Keminmaan keskiaikainen kivikirkko, pyhän arkkienkeli Mikaelin kirkko.³⁰ Kemin puukirkkosukupolvet on tulkittu toisinkin. Markus Hiekkasen³¹ mukaan varhaisin kirkko oli mahdollisesti rakennettu juuri 1300-luvun alussa ja toinen yli 100 vuotta myöhemmin, vuonna 1431. Koska kaivetun alueen nuorimmat rahalöydöt muutamaa nuorempaa lukuun ottamatta näyttävät olevan löytyjä ennen 1400-luvun jälkipuoliskoa, kirkonpaikka olisi siirtynyt sittemmin rakennetun kivikirkon alueelle ylävirtaan jo 1400-luvun puolivälissä, tai ainakin 1400-luvun lopulla. Tämä tulkinta on toistettu uudemmassakin julkaisussa.³² Todennäköistä siis on, että Valmarinniemenellä on ollut kaksi puukirkkoa, joista ensimmäinen paloi, mutta nuoremman kirkon häviämisen ajankohta ja tapa on epävarma. Nuoremman kirkon mahdollisen palon tai muunlaisen tuhoutumisen ja hylkäämisen jälkeen kirkkomaalle saatettiin haudata vainajia sekä vapaaksi jääneille alueille kirkkomaalla että aiempien kirkkojen kohdille ilman niihin liittyvää hautapaikan statuksellisuutta, ennen kuin hautaaminen kokonaan siirtyi kivikirkon alueelle.

Koska Valmarinniemen keskiaikaisten puukirkkojen täsmälliset sijainnit arkeologisesti tutkitulla kirkkomaalla ovat toistaiseksi määrittelemättä, hautojen sijainnilla ei ole luotettavaa ajoittavaa merkitystä. Hautojen 59 ja 77 keskinäisessä sijainnissa on kuitenkin merkillepantavana seikkana niiden huomattava etäisyys toisistaan – noin 22 metriä – sekä niiden toisistaan poikkeava orientaatio. Nämä tekijät kyseenalaistavat sen, että haudat liittyvät saman kirkkorakennuksen käyttövaiheeseen, jos oletetaan, että kirkkorakennus on – ainakin summittain – määrännyt niin kirkkomaan sijainnin kuin sekä kirkkohautojen että kirkkoa ympäröivälle kirkkomaalle, erityisesti kirkkorakennuksen lähelle kaivettujen hautojen sijainnin ja suunnan.³³

30 Koivunen 1997, 46–47.

31 Hiekkanen 2007, 509.

32 Taavitsainen et al. 2009, 204; ks. myös Kirsi Jylkän raha-ajotukset, Jylkkä 2006, 393–395.

33 Hautaorientaatiosta kirkkorakennukseen nähden ks. Pihlman 1994, 61, 63–64, 66–67, 86; Paavola 1998, 132; Jonsson 2009, 60, 76; Nilsson 2009, 218.

Kemin keskiaikainen yhteisö sormushautojen kontekstina

Sormusten löytyminen katolisen kirkon pohjoisimmasta ulottuvuudesta ei ole tavatonta huolimatta niiden harvinaisuudesta Suomessa. Kemi ei ollut tuntematonta periferiaa, vaan Perämeren pohjukkaan piirtyvistä hiippakuntarajoista käytiin kiistaa Upsalan arkkipiispojen ja Turun piispojen kesken mahdollisesti jo ennen 1300-luvun puoliväliä aina 1400-luvun alkupuolelle saakka. Kemin kappeliseurakunnan tarkka perustamisajankohta 1300-luvun alussa, samoin kuin itsenäisen seurakuntavaiheen alku 1400-luvun alussa, ovat kuitenkin edelleen problemaattisia kysymyksiä. Resurssistaan rikkaan Kemijoen suupuolen lohisaaliit olivat varmasti yksi kiistojen syistä ja samalla paikallisen vaurauden lähde. Kemijokisuun talonpoikaisyhteisö sekä elätti itsensä pienimuotoisen maatalouden ohella ennen kaikkea erätaloudella, metsästyksellä ja kalastuksella että hankki kulutustuotteita ja lisätuloja erityisesti runsastuottoisen lohijoen saaliiseen perustuvalla (vaihto) kaupalla.³⁴ Saksalaisten kauppiaiden ilmaantuminen Perämeren jokisuille suolalasteineen viimeistään 1200-luvulla lisäsi vierasperäisen esineistön ja kulttuurivaikutteiden välittymistä.³⁵ Tavaroiden vaihdannan rinnalla tapahtuneesta kaupasta kertovat Valmarinniemen kaivausten rahalöydöt; rahan käyttö tunnettiin viimeistään 1300-luvulta lähtien.³⁶

Mihin kaikkialle keskiajan kemiläiset hautasivat vainajansa ja millaista hautauskulttuuria noudattaen, on toistaiseksi vastaamaton kysymys. Ainoastaan Valmarinniemi tiedetään. Sinne kahden keskiaikaisen puukirkon yhteyteen muodostunutta hautausmaata luonnehtii pääosin kristillinen ruumishautausperinne. Kymmenkunta lähinnä lounaisneljännekseen paikantuvaa, varhaisimmalta dateeraukseltaan jopa 1000-luvulle ajoittuvaa polttohautaa³⁷ ovat selkeä anomalia muuten varsin pelkistetyssä, muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta arkuttomassa ruumishautauksessa. Ruumishaudoissa varsinaisten esineiden lukumäärä oli vähäinen. Henkilökohtaisiksi tulkittavia esineitä ovat Kristus-sormusten lisäksi kaksi sileää sormusta (haudoissa 75 ja 149), 1300-luvulle tai 1400-luvun alkuun ajoittuvat kolme kullattua hopeanappia,³⁸ sekä toistaiseksi ajoittamattomat esinekatkelmat ja esineet. Lisäksi muutama esine on todennäköisesti ollut vainajalla häntä haudattaessa, mutta määrittelemättömien post-depositionaalisten tekijöiden vaikutuksesta joutunut kirkkomaan hiekkakerrokseen. Yhdeksäntoista

34 Koivunen 1997: 40–44.

35 Nurmi 2011: 76–78.

36 Jylkkä 2004, passim.

37 Taavitsainen et al. 2009, 207–209; Wessman 2010, 106.

38 Neljäs nappi irtolöytönä; ks. Immonen 2009b, 117, 124–125.

hautausta sisälsi keskiaikaisia rahoja, pääosin brakteaatteja, mutta rahojen ja hautojen suhde ei ole yksiselitteinen.³⁹ Mikäli sekä korut että rahat luokiteltaisiin tarkoituksella hautaan annetuiksi, niihin liittyvien hautausten määrä edustaisi silti vain neljäsosaa kaivauksin tutkittujen hautausten kokonaisuudesta. Kaikkia havaittuja hautakuvioita ei kaivettu auki, mutta nyt käytettävissä olevan otoksen perusteella hautausten esineettömyys edustaa todellista lähtötilannetta ja heijastelee yhteisössä tuolloin vallinneita tapoja ja normeja.

Voidaan siis olettaa, että Kemijoen alajuoksun varrella asui ainakin 1300-luvulta lähtien talonpoikaisväestöä, joka oli kastettu kristillisen kirkon yhteyteen, haudattu kristillisin seremonioin, ja joista varakkaimmilla olisi ollut sekä varoja että keinoja Kristus-aiheisen kantasormuksen samoin kuin muidenkin arkiharmaasta poikkeavien ylellisyysesineiden hankkimiseen. Ehkäpä uskonkysymyksiin liittyvät muuttuvat nyanssit ja hartauden harjoittamisen muodot saavuttivat pohjoisen rannikon yhtä vaivattomasti kuin kauppatavarat ja valtapoliittiset riidatkin.

Sormukset antavat kapean mutta kenties merkityksellisen näkökulman tuon pohjoisen väestön hurskauselämään. Kärsivän Kristuksen kasvojen kuva-aiheen ja myös pyhän Veronikan merkittävyys keskiajan uskonelämässä liittyy passiomystiikan korostamiseen, jolle oli juurensa erityisesti katolisen kirkon vuonna 1215 hyväksymässä transsubstantiaatio-opissa – leivän ja viinin muuttuminen ehtoollisessa tosiasiallisiksi Kristuksen ruumiiksi ja vereksi – ja siihen liittyvässä Pyhän Ruumiin juhlassa. Corpus Christi -juhlan oli paavi Urbanus IV jo vuonna 1264 vahvistanut koko kirkkokuntaa koskevaksi juhlaksi. Kristuksen ruumiillisen kärsimyksen korostuminen uskonelämässä laajeni ja voimistui edelleen myöhäiskeskiajalla, jolloin henkilökohtainen jumalasuhte osittain jopa ekstaattiseksi värittäneessä hartauselämässä painottui yhä enemmän. Tähän liittyen pyhän Veronikan kunnioitus ja palvonta levisi voimistuen 1400-luvun kuluessa Pohjois-Eurooppaan asti. Suomessa sekä Pyhän Ruumiin että Veronikan kulttia edisti erityisesti Turun piispa Magnus II Olai Tavast (Maunu Tavast) 1420-luvulta lähtien. Erityisesti Naantalin birgittalaisluostarissa ja muuallakin pyhään Birgittaan yhteydessä olevaa kuvamaailmaa leimaa kärsimys- ja verimystiikka, siihen liittyen myös Kristuksen kärsivät kasvat. Aihe ei toisaalta ollut tuntematon muissakaan kirkollisissa yhteyksissä, niin esineistössä, sakraalikalusteissa kuin kalkkimaalauksissakin – itse liinaa kannatteleva pyhä Veronika Turun tuomiokirkossa ja Hattulan kirkossa –, jopa joissakin esineissä, joilla ei ole suoraa todistetta niiden kuulumisesta hartauden harjoittamiseen. Pyhien kasvojen ja nimenomaan Veronikan teemaa ei siis voi jyrkästi rajata birgittalaisuuteen. Pyhän Veronikan palvonta ja verimystiikan korostaminen hiipuivat vasta reformaation myötä vähitellen 1500-lu-

39 Jylkkä 2004, passim.

vun kuluessa.⁴⁰ Tätä taustaa vasten hahmottuu se, että Valmarinniemen sormukset olivat selkeästi ajan hengen mukaisia myöhäiskeskiaikaisessa hartaudenharjoittamisessa, osoituksia uusien uskonnollisten painotusten tuttuudesta hiippakunnan äärirajoilla.

Identiteetit, roolit, spiritualiteetti

Kantasormushautojen yhteisistä piirteistä huolimatta niiden tulkinta on osittain syytä eriyttää toisistaan; hautojen sijainti on niiden huomattavin yksittäinen ero. Kristus-sormusten kanssa haudattuja on kaksi. Myös heihin liittyviä kertomuksia on kaksi. On kuitenkin painotettava sitä, että kyseisten vainajien henkilöys jää varsin hypoteettiseksi.

Yhteistä molemmille sormushautoille on se, että Veronika-sormuksilla on tavanomaisista sormusrenkaista poikkeavia erityispiirteitä, ne ovat attribuutteja, jotka lisäävät yksilöiden sosiaalisten roolien tai identiteettien tulkintamahdollisuuksia biologian, hautastapojen ja -kontekstien tuottamaa tietoa laajemmalle. Elämäkertatutkimus lähtee useimmin yksilöstä itseltään, hänen elämänsä rekonstruoinnista, mahdollisesti häneen kietoutuneiden myyttien kyseenalaistamisesta ja parhaimmillaan laajenee yksilöstä yhteisön menneisyyden tutkimukseksi.⁴¹ Valmarinniemen vainajien kohdalla tutkimuksen etenemissuunta on tavallaan päinvastainen: tiedämme jotain – tosin hatarahkosti – Kemijokisuun keskiaikaisesta asutuksesta, sen yhteiskuntarakenteesta ja uskonnollisista käytänteistä, mutta henkilöhistorioille ei juuri ole ollut lähdeaineistoa muutamia kirjallisia mainintoja ja vähitellen maatuvia luuaineistoja lukuun ottamatta. Vaikka sormusten kanssa haudatuille on mahdollista saada rekonstruoiduksi edes hieman henkilöhistoriaa, vainajien merkittävyys ei kuitenkaan rajoitu heidän elämänsä tutustumiseen, tai edes jonkin heihin liittyvän identiteetin tai roolin löytämiseen, vaan kiertyy takaisin tuomaan nyansseja tuon keskiaikaisen pohjoisen paikallisyhteisön kuvaan.

Etelästä laivat lasteineen purjehtivat pohjoiseen, mutta kulkusuunta oli myös vastakkainen. Kemistä kuten koko katolisesta maailmasta suunnattiin mahdollisuuksien mukaan pyhiinvaelluskohteille, jotka kaikki sijaittivat Kemin näkökulmasta kaukana etelässä. Mahdollisuudet lähteä sellaiselle matkalle olivat kuitenkin pohjoisen ihmiselle huomattavan rajalliset suurten etäisyyksien vuoksi. Sekä sormuksia että Veronika-teemaa tiedetään olleen keskiaikaisten pyhiinvaellusmerkkien joukossa, jälkimmäistä Pohjois-Saksassa muun muassa paperimerkkeinä. Sormusten ja Veronika-aiheen

40 Immonen 2005a, passim.; Corpus Christi -juhlan merkityksestä maallikkohengellisyteen myös Tahkokallio 2010a, 75; ks. myös Nilsson 2009, 103–108.

41 Hakosalo et al. 2012, 375.

kombinaatioista pyhiinvaellusmerkkeinä ei kuitenkaan ole todisteita. On tosin esitetty sekin hypoteesi, että sormuksen kantaan erillisenä elementtinä istutettu levy kuten sormuksessa 74 (hauta 59) on voitu hankkia pyhäältä kohteelta ja liitetty sormukseen myöhemmin.⁴² Pyhiinvaellusmerkin tehtävänä oli kuitenkin olla näkyvä, yleensä noin 5–10 senttimetriä korkea metallilejeeringistä, harvoin hopeasta valettu merkki matkasta esimerkiksi päähineeseen tai vaatteeseen kiinnitettynä,⁴³ eikä hyvin pieni hopeakiekko täytätä tätä tehtävää. Liian kevyesti ja hatarasti perusteltua olisi siis pitää haudan sormusta merkkinä kemiläisen seurakuntalaisen tai papin pyhiinvaellusmatkasta Roomaan, Keski-Eurooppaan tai edes Skandinavian ja Suomen alueen pyhiinvaelluskohteisiin, vaikka sitäkin mahdollisuutta ei voi täysin sivuuttaa. 1400-luvun kemiläisille pyhiinvaellustapa oli joka tapauksessa periaatteessa tuttu ja konkretisoitui heidän omassa kirkkotilassaan joka kerta, kun katse kohdistui apostoli Jaakob vanhempaa esittävään puuveistokseen, jonka päähineen keskelle oli veistetty simpukka, pyhiinvaellusmerkeistä tunnetuin.⁴⁴ Veistos on kuitenkin sormuksia nuorempi, 1400-luvun lopulta.⁴⁵ Myös pohjoisen ihmiset matkustivat monista muistakin syistä kuin pyhiinvaelluksille. Joka tapauksessa jalometalliset kantasormukset oli hankittu muualta; paikallista valmistusta ei mikään tunnettu havainto tai tieto tue.

Kemin asukkaiden lisäksi kantasormusten hankkijoiksi tai niiden viimeisiksi haltijoiksi voisi arvella Kemijokisuun ulkopuolelta paikallisyhteisöön integroituneita tulokkaita, esimerkiksi kauppiaita, pappeja tai laajalti liikkuvia kerjäläisveljiä. Jouko Vahtola pitää saksalaisperäisen nimistön perusteella jopa selviönä, että Kemijokisuulla oli saksalaisperäistä asutusta viimeistään 1200-luvun jälkimmäisellä puoliskolla.⁴⁶ Jylkkä on puolestaan esittänyt, että ainakin osa Valmarinniemen brakteaattihautauksista olisi yhdistettävissä kauppamatkalla menehtyneisiin kauppiaisiin, jolloin hautaan laitettu raha olisi merkki haudatun alkuperästä.⁴⁷ Ajatus on sinänsä kiinnostava, mutta se jättää huomiotta tavan laajan levinneisyyden keskiajan Skandinaviassa ja Suomessakin,⁴⁸ sekä erityisesti tulkinnalliset komplikaatiot vastaavissa aineistoissa. Siksi hautaan laitettu raha oli luultavimmin tapa, jonka kaukainen tausta voi olla tai sitten ei ole antiikin mytologiasta tunnetussa Kharonin obolissa,⁴⁹ ja jolla saattoi paikallis- tai yksilötasolla olla

42 Immonen 2004, 113; Immonen 2005b, 20.

43 Andersson 1989, 9–10, 15.

44 Heikkilä & Suvikumpu 2009, 73.

45 Hiekkänen 2007, 511.

46 Vahtola 1997, 66–67, 73–74.

47 Jylkkä 2006, 396–397.

48 Klackenbergh 1992, passim.

49 Talvio 2002, 67–69; vrt. Koivunen 1997, 46; Jylkkä 2006, 395–396; Jylkkä 2011, 83–84.

alkuperäisestä tarkoituksestaan etäännyneitä syitä. Joka tapauksessa suhtautuminen rahaan ja rahan käyttö poikkesivat todennäköisesti suuresti siitä, mitä sen käyttö sittemmin pääasiallisena maksuvälineenä on ollut länsimaisissa yhteiskunnissa.⁵⁰ Jalometallisormuksella eräänlaisena ylellisyystuotteena oli rahojen tapaan myös kaupallista arvoa, mikä ei todennäköisesti ollut merkityksetöntä kaupankäyntiä harjoittaneelle paikkakuntalaiselle tai muualta saapuneelle kauppiaille. Toisaalta kumpaankaan Valmarinniemen kantasormushautaan ei liity mitään muuta varakkuutta alleviivaavaa materiaalia. Lähes tulokseton aineellisten arvojen pohdinta jättää tilaa ajatusten, hartaudenharjoittamisen ja kirkollisen elämän tulkinnoille.

Haudan 59 vainaja on haudattu aivan tutkimusalueen itäreunalle, mahdollisesti siis aivan kirkkorakennuksen itäpuolelle tai kuoriin. Arvokasta sormusta sormessaan kantaneen vainajan hautaaminen kirkon sisälle on varteenotettava hypoteesi, koska kirkkoon hautaaminen oli keskiajan lopulla jo muodostunut tavaksi Turun hiippakunnassa.⁵¹ Myös Pentti Koivusen tulkinta papin haudasta sopii nimenomaan kirkkohautahypoteesiin.⁵²

Visa Immonen käsittelee Suomesta tunnettujen Kristus-kantasormusten löytökontekstit perusteellisesti argumentoiden ja päätyy toteamaan, että loppujen lopuksi tälle esineryhmälle on mahdollista osoittaa ainakin epäsuora yhteys hengelliseen elämään omistautumiseen.⁵³ Talteen otetun luuaineiston perusteella vainaja on varsin nuori, tuskin 25 vuotta vanhempi, ja litistyneen sormuksen pienimmän sisämitan (18,8 mm) perusteella todennäköisesti mies. Hän voisi olla kuka tahansa maallikko, mutta hautapaikan vuoksi hänellä voisi ajatella olleen kirkollinen tehtävä. Papin tehtävään, ainakaan alemman pappisvihkimyksen saaneeksi apupapiksi hän ei ole ainutlaatuisen nuori. Esimerkiksi koulutus papiksi Turun tuomiokapitulिन koulussa kesti yleensä kolmisen vuotta ja eräänlainen harjoittelujakso kuoripappina pari vuotta lisää. Kun tuomiokapitulिन koulun jälkeen eurooppalaisissa yliopistoissa opintojaan jatkavat suomalaiset olivat yleensä noin 20-vuotiaita, eivät suoraan pappisopinnoista ilman yliopisto-opintoja seurakuntatyöhön lähteneet olleet välttämättä yhtään 20-vuotiaita vanhempia.⁵⁴ Toisaalta lyhyempikin opintie oli mahdollinen. Keskieurooppalaisista lähteistä tiedetään, että alaikäraja kirkolliseen kouluun oli seitsemän vuotta ja opinnot – ennen mahdollista yliopistoon siirtymistä – olivat ohi hitaasti oppivillakin alle 10 vuodessa.⁵⁵ Alempi pappisvihkimys sakramenttien-

50 Herva et al. 2012, passim.

51 Paavola 1998, 35–36; Hiekkänen 2003, 156–157.

52 Koivunen 1997, 44, 46.

53 Immonen 2009a, 306–307.

54 Palola 1997, 95–96, 114–115.

55 Keskiaho 2007, 86, myös viite 401.

jakorajoituksin voitiin saada jo eräänlaisen kisällikoulutuksenkin jälkeen, ilman varsinaisessa oppilaitoksessa opiskelua, ja munkkeja voitiin vihkiä papeiksi lähinnä luostarin käyttöön alaikäisinä, 22–24 -vuotiaina. Kirkkoherraksi pääsy sitä vastoin edellytti kanonisen oikeuden mukaan ylempiä vihkimyksiä ja nämä vähintään 25 vuoden ikää.⁵⁶ Kenestäkään Kemian 1300- ja 1400-luvun alun papista ei kuitenkaan ole tarpeeksi elämäkertatietoja heidän virkaanastumis- tai kuolinikiensä ratkaisemiseksi.

Kirkolliseen toimijaan viittaavaa tulkintaa haudan 59 vainajasta tukee lievästi se, että haudan 59 lähituntumassa, sen pohjoispuolella noin kahden metrin päässä on sen kanssa samansuuntainen hauta (105), jonka vainaja on haudattu pää itäkoillisessa, katse kohti länsilounasta. Tapa haudata pappi kirkon kuoriosaan ikään kuin katse kohti seurakuntaa ei ole ollut keskiajalla aivan tuntematon.⁵⁷ Itäisimmän alueen hautauksissa on kolmaskin epätyypillinen hauta, hauta 75, jossa vainajalla oli oikean käden sormessa sileä sormus⁵⁸. Sormushaudan 59 vainaja on siis voitu haudata kuoriin pääalttarin tuntumaan. Kuori oli keskiajalla nimenomaan papin hautapaikka.⁵⁹

Edellä esitetyt mahdolliset viittaukset pappiin, sormusta lukuun ottamatta, eivät päde haudan 77 suhteen. Se on joka tapauksessa etäällä lännessä, kaukana pappien liturgisesta ensisijaisesta toimintaympäristöstä alttarien läheisyydessä tai kuoriosan statuksellisimmista hautapaikoista. Vainajan biologiset ominaisuudet eivät täysin selvästi kategorisoi häntä muutoin kuin nuorena, noin 20-vuotiaana kuolleeksi. Pituutensa ja sormeensa puojotetun sormuksen pienimmän sisämitan (18,3 mm) perusteella vainaja tuskin oli kuitenkaan nainen, vaan pitkäkökö nuori mies. Hän on voinut olla niin maallikko kuin mendikanttisääntökunnan jäsen, dominikaani- tai fransiskaani, joita konventtien sijaintipaikat eivät sitoneet.⁶⁰ Turun hiippakunnassa käytetyssä, vuodelta 1505 säilyneessä dominikaanibreviariummassa on kerjäläisveljen hautaamisesta tarkka ohje, jonka mukaan kulkue palaa haudalta kirkkoon.⁶¹ Tämän mukaan dominikaanit haudattiin siis kirkon ulkopuolelle, ainakin mikäli kyseessä oli konventin kirkko ja mahdollisuus noudattaa ohjetta kulkueineen. Koska Valmarinniemen kirkkojen tarkkaa sijaintia ei tiedetä, haudan 77 suhde kirkkorakennuksiin on epävarmaa. Vainajan nuori ikä ei hyvin sovellu niihin vaatimuksiin, joita konventin ulkopuolella kansalle saarnaaville dominikaaneille, mustille veljille, oli asetettu: kunnialliset tavat, ikä ja kypsyneisyys.⁶² Toisaalta nuoruus-

56 Hanska & Salonen 2004, 53–59, 76, 83, 184.

57 Esim. Daniell 1997.

58 Diakuvat 7806–7818 Oulun yliopiston arkeologian laboratoriossa.

59 Knuutila 2009, 154.

60 Keskiäho 2010, 269; Tahkokallio 2010b, 278–279.

61 Rimpiläinen 1971, 45; vrt. Knuutila 2009, 154.

62 Leinberg 1890, 35.

ja kypsyneisyyskäsitteet ovat alttiita anakronismeille. Noin 20-vuotias saattoi kansan parissa liikkuvan kerjäläisveljen ehdot täyttääkin, koska dominikaanien säännön mukaan 18 vuotta täyttänyt hyväksyttiin noviisiksi ja noviisiaika kesti yleensä vain noin vuoden verran.⁶³ Kerjäläisvelitulkin-
taa vastaan voidaan argumentoida sillä, että köyhyyslupauksen antaneiden kerjäläisveljien aatemaailmaan ei kuulunut henkilökohtaisten kalleuksien omistaminen.⁶⁴ Kristus-sormus saattoi kuitenkin olla enemmän elinaikais-
ta tai kuoleman yhteydessä vainajaan liitettyä hengellistä kuin materiaalista pääomaa.

Pyhän Veronikan yhteys vereen ilmeni sekä häneen kuuluvan ikonogra-
fian eli hikiliinan verisen Kristuksen pään kautta että pyhimyksen uskot-
tuun kykyyn hoitaa verenvuodosta kärsiviä.⁶⁵ Myös sormuksiin ja erityisesti
niiden sijaintiin liittyi verimystiikkaa. Vasemman – ja jossain määrin myös
oikean käden – nimetön oli keskiajalla sormista erityisasemassa siksi, että
siitä uskottiin olevan suora yhteys hermoradan tai verisuonen muodossa
sydämeen.⁶⁶ Mikäli Valmarinniemen sormuksilla on yhteyttä verimystiik-
kaan, niiden sijoittamisella tiettyyn sormeen lienee siis ollut merkitystä. Toi-
saalta symbolimerkityksen ohella monet muutkin, esimerkiksi sosiaaliseen
rooliin, erityisesti ammatinluonteisiin tehtäviin liittyvät tekijät, ovat voineet
vaikuttaa siihen, mihin sormeen sormus pujotettiin. Suomalainen keskiai-
kainen sormusaineisto ei anna selkeää todistetta siitä, millaiset rooliin tai
identiteettiin liittyvät tavat määrittivät sormussormen.⁶⁷ Valmarinniemen
haudan 59 vainajalla sormus oli hänen oikeassa, vyötärölle taivutetussa kä-
dessään. Sormusta ei voi kuitenkaan paikantaa tarkasti johonkin tiettyyn
sormeen. Vainajan vasen käsi oli suorana, mikä voisi viitata siihen, että kä-
dessä oli haudattaessa jokin (puinen?) esine; rigor mortis ei ainakaan ollut
estänyt oikean käden taivuttamista, tuskin siis vasemmankaan. Tällainen
hautausasento on joka tapauksessa harvinainen.⁶⁸ Haudoista läntisemmän,
haudan 77, vainajalle sormus oli pujotettu vasempaan käteen, mahdollisesti
sen nimettömään sormeen. Kädet oli taivutettu ristikkäin lantion tienoille.
Sormussormen perusteellakin voi siis otaksua näiden kahden vainajan ol-
leen rooleiltaan tai identiteeteiltään keskenään erilaisia.

Liittymättä verimystiikkaan tai mihinkään identiteetti-
piirteeseen sormuksen kantaja tai vainajaa hautaan varustanut saattoi vain uskoa sor-

63 Hanska & Salonen 2004, 63, 155.

64 Hanska & Salonen 2004, 148–149; luostarisarten ja -veljien sormuksista ks. Immonen & Räsänen 2012, 45–47.

65 Immonen 2005b, 20.

66 Immonen 2009a, 299.

67 Piispa piti sormustaan, annulusta, oikean käden nimettömässä. Hiekkänen 2003, 138; sormusten erilaisista käyttötavoista myös Immonen & Räsänen 2012, 47.

68 Hiekkänen 2003, 156–157.

muksen tarkemmin määrittelemättömään voimaan. Esimerkiksi Vadstenan birgittalaisnunnille Kristus-kasvot merkitsivät suojaa onnettomuuksilta.⁶⁹ Keskiajan uskonnollisessa ajattelussa, etenkin etäällä teologisista oppituo- leista, nykyisin lähinnä magiaksi luonnehdittava kokemuksellinen mystii- kan ilmentymä oli osa elämään kiinteästi kuuluvaa spiritualiteettia, myös hurskasta kristillisyyttä.

Sormus ja se sormessa hautaan lasketun vainajan kiinteä fyysinen yhteys hämärtää helposti sen tosiasian, että eläessään näillä ihmisillä, joita kutsumme Valmarinniemen hautojen 59 ja 77 vainajiksi, ja sormuksilla ei välttä- mättä ole ollut yhdessä kuljettua elinkaarta. Vainajissa kohtaamme kuolleen ruumiin, enemmän objektin kuin monilla elämänaloilla toimineen aktiivi- sen persoonan. On kuitenkin muistettava, että vainajakin on muun kuol- leen luonnon tapaan suhteessa yhteisöön ja sitä kautta toimija, useiden praktisten ja rituaalisten tapojen käynnistäjä, ylläpitäjä ja niitä uusintava, tosin siis erilaisilla elämisen ja olemisen areenoilla kuin eläessään. Täysin ulottumattomissamme on todistaa, että ihmisen itsensä esittämiä toiveita on noudatettu hautaamisen yksityiskohdissa normien sallimissa – tai niitä rikkovissa – rajoissa. Vaikka toiveiden mukaan toteutuneen hautaustavan näkökulmasta vainajat olisivat tavallaan haudanneet itse itsensä,⁷⁰ jotkut muut ovat käsitelleet heidän kuollutta ruumistaan ja laskeneet sen hautaan. Tärkeää on kuitenkin huomata, että ainakin noiden muiden ihmisten nä- kökulmasta sormukset olivat nimenomaan näille ihmisille kuuluvaksi tai tarpeelliseksi katsottua hautavarustusta, heidän menneeseen, olevaan tai tulevaan identiteettiinsä tavalla tai toisella liittyviä esineitä, sellaista sym- bolista pääomaa, jonka koodit olivat ymmärrettäviä aikansa sosiaalisessa kontekstissa.

Visa Immonen päätelee, erityisesti löytöyhteyksien perusteella, että Veronika-sormukset liittyvät hartauselämään, mutta sormuksia eivät kanta- neet sormessaan pelkästään hengelliseen elämään vihkiytyneet. Myös maal- likoille nämä sormukset lienevät olleet uskon ja hartauden ilmauksia, mutta esillä olevina ylellisyustuotteina niillä on voinut olla myös identiteetin osoit- tamisen merkitys tai kantajaa – tai hautaan varustajaa – on yksinkertaisesti viehättänyt esine sinänsä ilman siihen liittyvää prestiisiä.⁷¹ Hautaan pääty- vä sormus liittyisi ammattisymbolina – kirjaimellisesti – erottamattomasti sosiaaliseen rooliin, nimenomaan aseman luomaan julkiseen identiteettiin; ennen käärinliinoinhin käärimistä, hautaanlaskemista ja haudan sulkemista vainaja osallistui vielä katsottavana osapuolena julkiseen performanssiin, ja sitä kautta sormuksella olisi ollut esittämisen funktio. Valmarinniemen sormushautojen vainajien identifioimiseksi on etsittävä lisää analogioita ja

69 Immonen 2009a, 299.

70 Tästä teemasta mm. Kuusela 2011.

71 Immonen 2009a, 307, 316.

pohdittava sormus sormessa hautaamisen todennäköisiä motiiveja, mutta on otettava huomioon myös mahdollisuus, että sormus oli ollut vainajalla tämän eläessä tai annettu hänelle kuoleman jälkeen aivan välittämättä mistään yleisistä tavoista tai edes normeista. Kuolemaan ja hautaamiseen liittyviä tekijöitä tutkittaessa ja tulkittaessa sosiaaliset raamit ja rajoitukset on luonnollisesti otettava huomioon, mutta on välttämätöntä muistaa sosiaalisten sidosten ohella mahdollisesti jopa dominoivat uskonnolliset merkitykset. Vaikka keskiajan hartausharjoitus laajasti ottaen oli varsin yhteisöllistä, rituaalien ja tiettyjen käyttäytymismuotojen noudattamista,⁷² yhteys kuolemaan ja hautaukseen näyttäisi tekevän Kristus-sormuksesta kuitenkin yksityisen, ihmisen asemasta tai toiminnasta riippumattomiin eskatologisiin ajatuksiin liittyvän toimijan, abstraktin sanan ohella uskonnusteereissä avustavan materiaalisen välineen, apuvälineen.

72 Tahkokallio 2010a, 74.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

Kansallismuseon kokoelmat (KM), Helsinki.

Internet-lähteet

Nimimerkki Taurus 13.8.2012
[<http://www.aarremaanalla.com>].
Luettu 23.2.2013.

Kirjallisuus

- Andersson, Lars 1989. *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Kumla.
- Bass, William M. 1995. *Human osteology. A Laboratory and Field Manual*. 4th edition. Columbia.
- Cajanus, K.I. 1927. *Piirteitä Kemin maaseurakunnan kirkkojen historiasta*. Tornio.
- Daniell, Christopher 1997. *Death and Burial in Medieval England 1066–1550*. London.
- Hakosalo, Heini, Jalagin, Seija, Junila, Marianne & Kurvinen, Heidi 2012. Yksilöiden vetovoima. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2012. Elämänkertatutkimus. Helsinki, 375–377.

- Hanska, Jussi & Salonen, Kirsi 2004. *Kirkko, kuri ja koulutus. Hengellisen säädyn moraalihistoriaa myöhäiskeskiajalla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 968. Helsinki.
- Heikkilä, Tuomas & Suvikumpu, Liisa 2009. *Pyhimyksiä ja paanukattoja. Kulttuuriretkiä Suomen kirkkoihin*. Helsinki.
- Herva, Vesa-Pekka, Nurmi, Risto & Symonds, James 2012. Engaging with money in a northern periphery of early modern Europe. *Journal of Social Archaeology* 12(3). Thousand Oaks (CA), 287–309.
- Hiekkänen, Markus 2003. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Helsinki.
- Hiekkänen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1117. Helsinki.
- Immonen, Visa 2004. Medieval vernicle finger rings in Finland. *Fornvännen* 99. Stockholm, 103–118.
- Immonen, Visa 2005a. Pyhän Veronikan liina: Julkisen ja yksityisen hartaudenharjoituksen kuva-aihe keskiajan Suomessa [Das Leintuch der heiligen Veronika: Ein Bildmotiv öffentlicher und privater Frömmigkeitspflege im mittelalterlichen Finnland]. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 95. Helsinki, 72–99.
- Immonen, Visa 2005b. Kankaaseen painautuneet Kristuksen kasvot. Pyhän Veronikan hikiliina Suomen keskiajan taiteessa. *Arkeologia NYT!* 2/2005. Turku, 18–20.
- Immonen, Visa 2006. Kultaa ja geometriaa. Pyhän Yrjänän hospitaalın ehtoollisvälineiden valmistus. *Arkeologia NYT!* 3/2006. Turku, 10–14.
- Immonen, Visa 2009a. *Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600. I Text*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XVI. Turku.
- Immonen, Visa 2009b. *Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600. II Catalogue*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XVI. Turku.
- Immonen, Visa & Räsänen, Elina 2012. Ikaalisten Tukonsaaren hopeasormus: Hartaudellinen esine osana keskiajan kuvallista kulttuuria. *Suomen Museo* 2011. 118. vuosikerta. Suomen Muinaismuistoyhdistys. Helsinki, 35–53.
- Jonsson, Kristina 2009. *Practices for the Living and the Dead. Medieval and Post-Reformation Burials in Scandinavia*. *Stockholm Studies in Archaeology* 50. Stockholm.
- Jylkkä, Kirsi 2004. *Kruunun pajasta Kemin maahan: Keminmaan Valmarinniemen rahalöydöt*. Yleisen arkeologian pro gradu. Oulun yliopisto. Oulu.
- Jylkkä, Kirsi 2006. A medieval coin find from Valmarinniemi, Keminmaa, northern Finland. Herva, Vesa-Pekka (toim.), *People, Material Culture and Environment in the North. Proceedings of the 22nd Nordic Archaeology Conference, University of Oulu, 18–23 August 2004*. University of Oulu. Oulu, 391–397.
- Jylkkä, Kirsi 2011. Rahalöydöt – varhaisia jälkiä monetarisoituvasta pohjoisesta. Kallio-Seppä, Titta, Ikäheimo, Janne & Paavola, Kirsti (toim.), *Iin vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa: arkeologisia tutkimuksia*. Oulu, 77–87.
- Keskiaho, Jesse 2007. Koulutus ja opettajat Itämeren piirissä keskiajalla. Heikkilä, Tuomas (toim.), *Keskiajan kosmopoliitin jäljillä. Johannes de Dulmen († 1420)*. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja XXI. Helsinki, 79–102.
- Keskiaho, Jesse 2010. Dominikaanit. Heikkilä, Tuomas (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 254. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 267–277.

- Klackenberg, Henrik 1992. *Moneta Nostra – Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund.
- Knuutila, Jyrki 2009. Liturginen toiminta kirkkorakennuksen eri osissa 1300-1600-luvuilla – keskustelua Markuksen kanssa. Pellinen, Hanna-Maria (toim.), *Maasta, kivistä ja hengestä. Markus Hiekkänen Festschrift*. Helsinki, 148–157.
- Koivunen, Pentti 1982. Keminmaan kirkonpaikan tutkimukset Valmarinniemellä kesällä 1981. *Faravid* 5-1981. Oulu, 37–53.
- Koivunen, Pentti 1997. Keskiaika ja 1500-luku. Satokangas, Reija (toim.), *Keminmaan historia*. Keminmaa, 38–55.
- Kortelainen, Tiina, Holappa, Mia & Niinimäki, Sirpa 2011. Paino- ja pituusarvioita. Kallio-Seppä, Titta, Ikäheimo, Janne & Paavola, Kirsti (toim.), *Iin vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa: arkeologisia tutkimuksia*. Oulu, 127–133.
- Kuusela, Jari-Matti 2011. Itsensä hautaavat ruumiit – vainajat hautapaikkansa suunnittelijoina rautakaudella. Ikäheimo, Janne, Nurmi, Risto & Satokangas, Reija (toim.), *Harmaata näkyvissä. Kirsti Paavolan juhlaKirja*. Oulu, 107–115.
- Leinberg, K. G. 1890. *De finska klostrens historia*. Helsingfors.
- Lindahl, Fritze 2003. *Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000–1700-årene*. Nordiske Fortidsminner. Serie B. Bind 21. København.
- Nilsson, Ing-Marie 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lunds Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Nurmi, Risto 2011. *Development of the urban mind – an object biographical approach. The case study of the town of Tornio, northern Finland*. Oulu.
- Paavola, Kirsti 1998. *Kepeät mullat. Kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohautoista*. Acta Universitatis Ouluensis B. Humaniora 28. Oulu.
- Palola, Ari-Pekka 1997. *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika. Turun piispat 1412–1460*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 178. Helsinki.
- Pihlman, Sirkku 1994. Begravningar i Åbo under slutet av 1500-talet och början an 1600-talet. Tolkningproblem kring Heleandskyrkans gravar. *Finskt Museum* 1992. 99. Årgången. Helsingfors, 59–95.
- Rimpiläinen, Olavi 1971. *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 84. Helsinki.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka, Hiekkänen, Markus & Oinonen, Markku 2009. Keminmaan Valmarinniemen polttohautaukset. Ikäheimo, Janne & Lipponen, Sanna (toim.), *Ei kiveäkään kääntämättä. JuhlaKirja Pentti Koivuselle*. Oulu, 203–212.
- Tahkokallio, Jaakko 2010a. Kirjallisen kulttuurin ensi vaiheet Suomen lähetyshiippakunnassa. Heikkilä, Tuomas (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 254. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 71–80.
- Tahkokallio, Jaakko 2010b. Fransiskaanit. Heikkilä, Tuomas (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 254. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 277–286.
- Talvio, Tuukka 2002. *Coins and Coin Finds in Finland AD 800–1200*. Iskos 12. Suomen Muinaismuistoyhdistys. Helsinki.
- Uotila, Kari 2009. Keskiajan arkeologia. Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu & Niiranen, Susanna, *Keskiajan avain*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1203. Helsinki, 300–315.

- Vahtola, Jouko 1997. Kemijokisuun asutuksen synty ja kehitys vuoteen 1600. Satokangas, Reija (toim.), *Keminmaan historia*. Keminmaa, 56–85.
- Varrela, Tiina 1996. *Plaque related diseases in different dietary environments. An anthropological study of five ethnically different human skeletal samples from bronze age to new era*. Turun yliopisto. Turku.
- Wessman, Anna 2010. *Death, Destruction and Commemoration. Tracing ritual activities in Finnish Late Iron Age cemeteries (AD 550–1150)*. Iskos 18. Helsinki.